

ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО «ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»
ЗАХІДНОДОНБАСЬКИЙ ІНСТИТУТ

(назва навчального підрозділу)

КАФЕДРА ПРАВА

(повна назва кафедри, циклової комісії)

КУРСОВА РОБОТА

з дисципліни «Господарський процес»

(назва дисципліни)

на тему: «Процесуальні зловживання у господарських спорах: проблеми
виявлення та реагування суду»

Студента (ки) **Григоряна Г.А.**

групи ІН35-9-22- Б1П (4,0д)

напряму підготовки (спеціальності) Право
Керівник, доцент кафедри права Житник М.О.

(посада, вчене звання, науковий ступінь, прізвище та ініціали)

Оцінка:

Національна шкала _____

Кількість балів: ____ ECTS ____

Члени комісії

_____	_____
(підпис)	(прізвище та ініціали)
_____	_____
(підпис)	(прізвище та ініціали)
_____	_____
(підпис)	(прізвище та ініціали)

м. Павлоград - 2026р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ЗЛОВЖИВАНЬ У ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРОЦЕСІ.....	5
1.1. Поняття та ознаки процесуальних зловживань у господарських спорах.....	5
1.2. Принцип добросовісності як засіб запобігання процесуальним зловживанням.....	9
РОЗДІЛ 2. ПРОБЛЕМИ ВИЯВЛЕННЯ ТА РЕАГУВАННЯ СУДУ НА ПРОЦЕСУАЛЬНІ ЗЛОВЖИВАННЯ.....	15
2.1. Виявлення процесуальних зловживань у судовій практиці господарських судів.....	15
2.2. Процесуальні повноваження суду щодо реагування на зловживання процесуальними правами.....	20
ВИСНОВКИ.....	28
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	30

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Ефективне здійснення господарського судочинства є необхідною умовою стабільного функціонування економічних відносин та належного захисту прав і законних інтересів суб'єктів господарювання. У сучасних умовах ускладнення господарських зв'язків і зростання кількості господарських спорів особливої актуальності набуває проблема процесуальних зловживань, коли учасники справи використовують надані їм процесуальні права не з метою захисту порушеного права, а як інструмент затягування судового розгляду або створення перешкод для іншої сторони. Такі дії негативно впливають на реалізацію завдань господарського судочинства, порушують принципи добросовісності, змагальності та процесуальної рівності сторін, а також призводять до необґрунтованого збільшення строків розгляду справ і судових витрат.

Незважаючи на закріплення у Господарському процесуальному кодексі України заборони зловживання процесуальними правами, судова практика свідчить про наявність істотних труднощів у виявленні недобросовісної процесуальної поведінки та визначенні адекватних і пропорційних заходів реагування суду. Відсутність єдиних підходів до оцінки таких дій зумовлює неоднаковість правозастосування та потребує подальшого наукового осмислення.

Проблематика принципів господарського процесуального права, у тому числі заборони зловживання процесуальними правами та забезпечення добросовісної процесуальної поведінки, досліджувалася у працях учених у галузі господарського процесуального права України.

У наукових роботах В. С. Щербини, Д. М. Притики, О. П. Подцерковного аналізувалися правова природа принципів господарського процесу, активна роль суду у забезпеченні процесуальної дисципліни та межі судового розсуду. Окремі аспекти зловживання процесуальними правами у господарському судочинстві, а також проблеми реагування суду на недобросовісну процесуальну поведінку розглядалися у працях О. Ю. Оболенцева, А. Г. Яреми та інших науковців.

Водночас аналіз наукових джерел свідчить, що процесуальні зловживання у господарських спорах здебільшого розглядаються фрагментарно, без комплексного дослідження проблем їх практичного виявлення та системного аналізу механізмів судового реагування на такі порушення.

Об'єктом даного дослідження є суспільні відносини, що виникають у процесі здійснення господарського судочинства.

Предметом дослідження є процесуальні зловживання у господарських спорах та правові механізми їх виявлення і реагування з боку господарського суду.

Метою курсової роботи є комплексний аналіз процесуальних зловживань у господарських спорах, виявлення основних проблем їх встановлення у судовій практиці та обґрунтування напрямів удосконалення судового реагування на недобросовісну процесуальну поведінку учасників господарського процесу.

Для досягнення поставленої мети у роботі здійснюється вирішення таких **завдань**: з'ясування поняття та ознак процесуальних зловживань у господарському процесі, аналіз ролі принципу добросовісності у протидії таким зловживанням, дослідження основних форм недобросовісної процесуальної поведінки у господарських спорах, а також аналіз процесуальних повноважень суду щодо реагування на зловживання процесуальними правами.

Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові та спеціально-юридичні методи пізнання, зокрема аналіз і синтез, формально-юридичний та системний методи, які дозволяють комплексно дослідити правову природу процесуальних зловживань у господарському процесі та особливості їх виявлення і судового реагування.

Структурно курсова робота складається зі вступу, двох розділів, у яких послідовно розглядаються теоретико-правові засади процесуальних зловживань та проблеми їх виявлення і реагування суду, висновків і списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ЗЛОВЖИВАНЬ У ГОСПОДАРЬКОМУ ПРОЦЕСІ

1.1. Поняття та ознаки процесуальних зловживань у господарських спорах

Проблема процесуальних зловживань у господарських спорах є однією з найбільш складних і водночас актуальних у сучасному господарському процесуальному праві. Це зумовлено тим, що господарський процес, з одного боку, ґрунтується на принципах змагальності, диспозитивності та процесуальної рівності сторін, а з іншого покладає на учасників процесу обов'язок добросовісно користуватися наданими їм процесуальними правами. Порушення цього балансу шляхом недобросовісної реалізації процесуальних прав призводить до виникнення процесуальних зловживань, які негативно впливають на ефективність судового розгляду та досягнення завдань господарського судочинства.

Нормативною основою для дослідження процесуальних зловживань у господарських спорах є положення Господарського процесуального кодексу України, зокрема статті 2 та 13, у яких закріплено завдання господарського судочинства та обов'язок учасників справи добросовісно користуватися процесуальними правами, а також заборону зловживання такими правами.[2]

Законодавець, закріплюючи відповідну заборону, водночас не надає легального визначення поняття «процесуальне зловживання», що зумовлює необхідність його доктринального тлумачення та наповнення змістом через судову практику.

У науковій літературі процесуальні зловживання традиційно розглядаються як особлива форма недобросовісної процесуальної поведінки, за якої учасник процесу формально діє в межах наданих йому законом прав, але використовує ці права всупереч їх призначенню. Так, В. С. Щербина зазначає, що процесуальні права надаються сторонам для реалізації права на судовий захист, а їх використання з іншою метою, зокрема для затягування процесу або

створення штучних перешкод, свідчить про відхід від принципу добросовісності.[13]

Подібну позицію висловлює Д. М. Притика, який підкреслює, що формальна відповідність процесуальної дії вимогам закону не виключає можливості визнання її зловживанням, якщо така дія суперечить завданням господарського судочинства.[14]

Процесуальні зловживання у господарських спорах мають складну правову природу, оскільки вони перебувають на межі між дозволеною процесуальною активністю та порушенням процесуального порядку. Господарський процес побудований таким чином, що сторони мають широкі можливості для захисту своїх інтересів, зокрема шляхом подання доказів, заявлення клопотань, оскарження судових рішень. Однак реалізація цих прав повинна здійснюватися з урахуванням не лише власних інтересів сторони, але й прав іншого учасника процесу та загальних інтересів правосуддя. Саме ігнорування цього аспекту і становить сутність процесуального зловживання.

У наукових працях О. П. Подцерковного звертається увага на те, що процесуальні зловживання є проявом конфлікту між принципом диспозитивності та необхідністю забезпечення ефективного судового захисту. [15]

Автор наголошує, що суд не може залишатися пасивним спостерігачем у випадках очевидного використання процесуальних прав всупереч їх призначенню, оскільки це призводить до нівелювання самої ідеї господарського судочинства як механізму швидкого та ефективного вирішення економічних спорів.

Аналізуючи поняття процесуальних зловживань, доцільно звернути увагу на їх основні ознаки. Першою з них є формальна правомірність процесуальної дії. Учасник процесу, як правило, посиляється на конкретну норму процесуального закону, яка надає йому відповідне право, наприклад право заявляти клопотання, подавати докази або оскаржувати судові рішення. Саме ця

формальна правомірність ускладнює виявлення процесуального зловживання та відмежування його від законної процесуальної поведінки.

Другою характерною ознакою процесуальних зловживань є їх спрямованість на досягнення мети, яка не відповідає завданням господарського судочинства. Йдеться, зокрема, про затягування розгляду справи, створення додаткових фінансових або організаційних труднощів для іншої сторони, маніпулювання процесуальними строками або вплив на процесуальну позицію суду шляхом штучного ускладнення справи. Як зазначає О. Ю. Оболенцев, саме наявність такої прихованої мети є ключовим критерієм для відмежування процесуального зловживання від добросовісної реалізації процесуального права.[17]

Третьою ознакою процесуальних зловживань є настання або реальна загроза настання негативних наслідків для іншої сторони або для судового процесу в цілому. Такі наслідки можуть проявлятися у порушенні процесуальної рівності сторін, необґрунтованому збільшенні строків розгляду справи, зростанні судових витрат або створенні перешкод для ефективного з'ясування обставин справи. У цьому контексті А. Г. Ярема підкреслює, що оцінка процесуальної поведінки сторони повинна здійснюватися з урахуванням її впливу на загальний перебіг судового розгляду, а не лише з формальної точки зору.[18]

Четвертою ознакою процесуальних зловживань є системність або повторюваність відповідних дій. Хоча окрема процесуальна дія сама по собі не завжди може бути визнана зловживанням, сукупність однотипних дій, які не мають реального процесуального сенсу, але істотно ускладнюють розгляд справи, може свідчити про наявність недобросовісної процесуальної стратегії. Такий підхід підтримується і в наукових дослідженнях І. А. Буянова, який наголошує на необхідності оцінювати процесуальну поведінку сторони у динаміці, а не ізольовано.[19]

Процесуальні зловживання у господарських спорах тісно пов'язані з принципом добросовісності, який виступає ключовим критерієм оцінки

процесуальної поведінки учасників справи. Добросовісність у господарському процесі передбачає не лише формальне дотримання процесуальних норм, але й утримання від дій, які можуть завдати шкоди іншим учасникам процесу або перешкодити досягненню завдань судочинства. Саме порушення цього принципу дозволяє суду кваліфікувати певні процесуальні дії як зловживання, навіть за відсутності прямої заборони таких дій у законі.

Процесуальні зловживання у господарських спорах слід розуміти як особливу форму недобросовісної процесуальної поведінки, за якої учасник процесу, формально реалізуючи надані йому процесуальні права, використовує їх всупереч їх призначенню та завданням господарського судочинства, що призводить або може призвести до порушення процесуальної рівності сторін, затягування судового розгляду чи ускладнення ефективного вирішення спору. Виявлення та належна правова оцінка таких дій є необхідною передумовою забезпечення ефективного функціонування господарського судочинства та реалізації принципу справедливого судового розгляду.

Особливістю процесуальних зловживань у господарських спорах є те, що вони виникають у процесуальному середовищі, яке спочатку орієнтоване на активність сторін. Господарський процес традиційно розглядається як процес підвищеної диспозитивності, у межах якого сторони самостійно визначають обсяг своїх вимог, подають докази та обирають способи захисту своїх прав. Саме ця активна роль сторін створює потенційні передумови для використання процесуальних інструментів не за їх прямим призначенням, що ускладнює відмежування добросовісної процесуальної поведінки від зловживань.

У доктрині господарського процесуального права звертається увага на те, що процесуальні зловживання не завжди мають очевидний характер і часто маскуються під законну реалізацію процесуальних прав. В. С. Щербина підкреслює, що зловживання процесуальними правами є наслідком формального підходу до реалізації процесуальних норм, коли сторона зосереджується виключно на власній вигоді, ігноруючи завдання судочинства та інтереси інших учасників процесу.[13] Такий підхід створює загрозу перетворення

господарського процесу на інструмент процесуальної боротьби, а не засіб справедливого вирішення спору.

Важливим аспектом у розумінні процесуальних зловживань є їх відмежування від помилкової або неефективної процесуальної поведінки. Не кожна неточність у поданні доказів або заявленні клопотань може розглядатися як зловживання. Як зазначає Д. М. Притика, для кваліфікації дій як процесуального зловживання необхідною є наявність усвідомленого використання процесуального права всупереч його цільовому призначенню. Це означає, що суд при оцінці поведінки сторони повинен враховувати не лише результат процесуальної дії, але й контекст її вчинення, послідовність дій сторони та їх загальний вплив на хід судового розгляду.[14]

У господарських спорах процесуальні зловживання найчастіше пов'язані з маніпулюванням процесуальними строками, порядком подання доказів та використанням права на подання процесуальних заяв і клопотань. Саме тому законодавець у Господарському процесуальному кодексі України надає суду низку інструментів для контролю за процесу

1.2. Принцип добросовісності як засіб запобігання процесуальним зловживанням

У системі господарського процесуального права принцип добросовісності виконує не лише загальнонормативну функцію, але й відіграє роль практичного інструменту, за допомогою якого суд здійснює контроль за процесуальною поведінкою учасників справи. Саме через цей принцип забезпечується можливість реагування на ті прояви процесуальної активності сторін, які формально відповідають вимогам закону, проте за своїм змістом суперечать завданням господарського судочинства та спрямовані на досягнення процесуально неправомірного результату.

Господарський процесуальний кодекс України закріплює обов'язок учасників справи користуватися процесуальними правами добросовісно, що свідчить про надання цьому принципу нормативного характеру. Водночас закон

не конкретизує зміст добросовісної процесуальної поведінки, що обумовлює необхідність її оцінки судом у кожному конкретному випадку з урахуванням обставин справи. Такий підхід дозволяє розглядати принцип добросовісності не як абстрактну моральну вимогу, а як гнучкий правовий механізм, адаптований до різноманітних процесуальних ситуацій.

У науковій літературі господарського процесуального права добросовісність розглядається як межа допустимої реалізації процесуальних прав. Зокрема, В. С. Щербина наголошує, що процесуальні права не є самоціллю, а мають службовий характер, оскільки спрямовані на забезпечення ефективного та справедливого вирішення спору. Використання таких прав у спосіб, який ускладнює або блокує досягнення цієї мети, повинно розцінюватися як порушення принципу добросовісності незалежно від формальної законності відповідних дій.[13]

Запобіжна роль принципу добросовісності проявляється насамперед у можливості суду здійснювати оцінку процесуальної поведінки сторін з позиції її функціонального призначення. Суд, застосовуючи цей принцип, аналізує не лише сам факт вчинення процесуальної дії, але й її доцільність, своєчасність, повторюваність та вплив на хід судового розгляду. Такий підхід дозволяє виявляти процесуальні зловживання на ранніх стадіях процесу та запобігати їх негативним наслідкам.

Особливе значення принцип добросовісності має у контексті реалізації судового розсуду. Оскільки господарський процес характеризується значною кількістю оціночних категорій, саме добросовісність виступає критерієм, який спрямовує судовий розсуд у бік забезпечення балансу між процесуальною свободою сторін і необхідністю дотримання процесуального порядку. О. П. Подцерковний зазначає, що без опори на принцип добросовісності судовий розсуд ризикує перетворитися на формальний або, навпаки, надмірно репресивний інструмент.[15]

Принцип добросовісності відіграє важливу роль у запобіганні процесуальним зловживанням у сфері доказування. Подання доказів у

господарському процесі повинно здійснюватися не лише у відповідності до встановлених строків, але й з урахуванням необхідності забезпечення рівних можливостей для сторін. Несвоєчасне або фрагментарне подання доказів без об'єктивних причин може свідчити про недобросовісну процесуальну поведінку, якщо такі дії спрямовані на ускладнення позиції іншої сторони або затягування розгляду справи.

У наукових працях Д. М. Притики підкреслюється, що ефективність принципу добросовісності як засобу протидії процесуальним зловживанням залежить від активності суду у формуванні належної процесуальної дисципліни. Пасивне очікування явних порушень не забезпечує превентивного ефекту, тоді як своєчасна реакція суду на ознаки недобросовісної поведінки дозволяє стабілізувати процесуальні відносини та мінімізувати можливість зловживань.[14]

Принцип добросовісності також виконує функцію стримування процесуальної активності сторін у межах змагальності. Змагальний характер господарського процесу не означає безконтрольного використання процесуальних інструментів. Навпаки, добросовісність визначає допустимі межі такої активності, перешкоджаючи перетворенню процесу на засіб процесуального тиску або тактичної боротьби, що не має відношення до вирішення спору по суті.

Разом із тим застосування принципу добросовісності потребує зваженого підходу, оскільки надмірне втручання суду у процесуальну діяльність сторін може призвести до порушення принципу процесуальної рівності. Саме тому добросовісність повинна використовуватися як інструмент корекції процесуальної поведінки лише у випадках, коли існують обґрунтовані підстави вважати, що реалізація процесуального права виходить за межі його цільового призначення.

Таким чином, принцип добросовісності у господарському процесі слід розглядати як ефективний засіб запобігання процесуальним зловживанням, що забезпечує можливість суду здійснювати гнучкий і водночас обґрунтований

контроль за процесуальною поведінкою учасників справи. Його застосування сприяє формуванню стабільної процесуальної практики, зміцненню дисципліни сторін та досягненню основної мети господарського судочинства справедливого та своєчасного вирішення господарських спорів.

Застосування принципу добросовісності як засобу запобігання процесуальним зловживанням тісно пов'язане з питанням передбачуваності судового реагування. У господарському процесі важливо, щоб учасники справи могли прогнозувати правові наслідки своєї процесуальної поведінки. Саме послідовне застосування принципу добросовісності дозволяє суду формувати стабільні орієнтири для сторін щодо допустимих меж використання процесуальних прав. За відсутності таких орієнтирів процесуальні зловживання набувають системного характеру, оскільки сторони не сприймають недобросовісну поведінку як ризиковану з точки зору процесуальних наслідків.

Принцип добросовісності виконує також функцію узгодження процесуальних прав та обов'язків сторін. Господарський процесуальний кодекс України надає учасникам справи значний обсяг прав, однак одночасно покладає на них обов'язок сприяти суду у з'ясуванні обставин справи та дотримуватися процесуального порядку. Недобросовісна процесуальна поведінка, як правило, проявляється у дисбалансі між реалізацією прав та ігноруванням обов'язків, що унеможливорює ефективний судовий розгляд. У цьому контексті принцип добросовісності дозволяє суду відновлювати порушену рівновагу між правами та обов'язками сторін.[16]

Особливе значення принцип добросовісності має у ситуаціях, коли процесуальне законодавство містить прогалини або використовує оціночні поняття. Господарський процес не може бути повністю формалізованим, оскільки різноманіття господарських спорів потребує гнучких правових механізмів. Саме принцип добросовісності дозволяє суду заповнювати такі прогалини, керуючись завданнями господарського судочинства та загальними засадами процесуального права. У науковій літературі підкреслюється, що

добросовісність у цьому аспекті виконує компенсаторну функцію, забезпечуючи узгодженість правового регулювання.

Запобіжна роль принципу добросовісності проявляється і у можливості суду впливати на процесуальну стратегію сторін. Усвідомлення того, що суд оцінюватиме не лише формальну законність дій, але й їх відповідність принципу добросовісності, спонукає учасників процесу утримуватися від тактичних прийомів, спрямованих на затягування розгляду справи або створення процесуальних перешкод. У цьому сенсі принцип добросовісності виступає своєрідним превентивним запобіжником, який діє ще до застосування процесуальних санкцій.

Важливим є також співвідношення принципу добросовісності з принципом процесуальної економії. Господарське судочинство орієнтоване на своєчасне вирішення спорів із мінімальними витратами часу та ресурсів. Процесуальні зловживання безпосередньо підривають цю мету, оскільки призводять до необґрунтованого ускладнення процесу. Через застосування принципу добросовісності суд отримує можливість припиняти дії, які суперечать вимогам процесуальної економії, навіть якщо такі дії формально допускаються процесуальним законом.

Окремої уваги заслуговує застосування принципу добросовісності у контексті поведінки представників сторін. У господарських спорах участь представників, як правило, має професійний характер, що обумовлює підвищені вимоги до їх процесуальної дисципліни. Використання професійних знань для маніпулювання процесуальними механізмами може розглядатися як форма недобросовісної поведінки, яка потребує належної реакції суду. У цьому аспекті принцип добросовісності виступає критерієм оцінки не лише дій сторони, але й поведінки її представника.[14]

Принцип добросовісності як засіб запобігання процесуальним зловживанням набуває особливої актуальності в умовах цифровізації господарського судочинства. Електронні засоби подання процесуальних документів та доказів створюють нові можливості для процесуальної активності

сторін, але водночас породжують і нові ризики недобросовісної поведінки. У таких умовах саме принцип добросовісності дозволяє суду оцінювати процесуальні дії з урахуванням їх реального впливу на доступ іншої сторони до правосуддя та можливості ефективного захисту.

Узагальнюючи викладене, слід зазначити, що принцип добросовісності у господарському процесі виконує комплексну функцію, поєднуючи в собі регулятивний, превентивний та коригувальний елементи. Його застосування як засобу запобігання процесуальним зловживанням забезпечує можливість суду підтримувати належний процесуальний порядок, не вдаючись до надмірного формалізму або жорстких санкцій. Саме через принцип добросовісності забезпечується баланс між свободою процесуальної діяльності сторін та необхідністю ефективного і справедливого судового розгляду господарських спорів.

РОЗДІЛ 2. ПРОБЛЕМИ ВИЯВЛЕННЯ ТА РЕАГУВАННЯ СУДУ НА ПРОЦЕСУАЛЬНІ ЗЛОВЖИВАННЯ

2.1. Виявлення процесуальних зловживань у судовій практиці господарських судів

Виявлення процесуальних зловживань у судовій практиці господарських судів ґрунтується насамперед на положеннях Господарського процесуального кодексу України, який закріплює загальні засади процесуальної поведінки учасників справи. Відповідно до статті 2 ГПК України завданням господарського судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення спорів з метою ефективного захисту порушених прав, що зумовлює необхідність протидії будь-яким формам недобросовісної процесуальної поведінки, які перешкоджають досягненню цієї мети.[2]

Ключове значення для виявлення процесуальних зловживань має частина третя статті 13 ГПК України, якою встановлено обов'язок учасників справи добросовісно користуватися процесуальними правами та прямо заборонено їх зловживання. Саме ця норма слугує базовою правовою підставою для оцінки процесуальної поведінки сторін і дозволяє суду виходити за межі формального аналізу відповідності дій процесуальним приписам.

У судовій практиці господарських судів процесуальні зловживання найчастіше виявляються шляхом аналізу сукупності процесуальних дій сторони. Верховний Суд у своїх правових позиціях неодноразово наголошував, що формальне здійснення процесуального права не виключає можливості визнання таких дій зловживанням, якщо вони не мають на меті реальний захист порушеного права та спрямовані на затягування розгляду справи або створення процесуальних перешкод іншій стороні. Такий підхід, зокрема, відображений у постанові Верховного Суду від 12 лютого 2020 року у справі № 922/445/19, у якій зазначено, що суд повинен оцінювати процесуальну поведінку сторін з урахуванням її впливу на строки та ефективність судового розгляду.[5]

Виявлення процесуальних зловживань тісно пов'язане з аналізом процесуальних строків і порядку подання доказів. Згідно зі статтями 74 та 80 ГПК України докази повинні подаватися сторонами у встановлені судом строки, а несвоєчасне подання доказів допускається лише за наявності поважних причин. У судовій практиці несвоєчасне подання доказів без належного обґрунтування розглядається як одна з поширених форм процесуального зловживання, особливо у випадках, коли такі дії мають системний характер та призводять до відкладення розгляду справи.[2]

Особливу роль у виявленні процесуальних зловживань відіграє стадія підготовчого провадження, правове регулювання якої визначене статтями 177–185 ГПК України. На цій стадії суд має можливість встановити предмет доказування, визначити строки подання доказів та оцінити процесуальну позицію сторін. Верховний Суд у постанові від 24 березня 2021 року у справі № 910/12987/20 зазначив, що неналежна процесуальна активність сторони у підготовчому провадженні, зокрема безпідставне подання численних клопотань, може бути врахована судом як ознака недобросовісної процесуальної поведінки.[6]

У судовій практиці господарських судів також визнається, що процесуальні зловживання можуть проявлятися у зловживанні правом на подання клопотань. Відповідно до статті 169 ГПК України клопотання учасників справи повинні бути обґрунтованими та мати значення для правильного вирішення спору. Подання повторних або ідентичних клопотань без нових обставин розглядається судами як спроба затягування процесу, що підтверджується правовими позиціями Верховного Суду, сформульованими, зокрема, у постанові від 17 червня 2020 року у справі № 910/8472/19.[6]

Проблемним аспектом виявлення процесуальних зловживань є оцінка суб'єктивного елементу поведінки сторони. Хоча ГПК України не вимагає доведення умислу для кваліфікації дій як зловживання процесуальними правами, суди у своїй практиці враховують, чи могла сторона усвідомлювати наслідки своїх дій. Такий підхід відповідає правовій позиції Верховного Суду, відповідно

до якої системність та повторюваність процесуальних дій без об'єктивної необхідності можуть свідчити про їх недобросовісний характер.

Виявлення процесуальних зловживань ускладнюється необхідністю дотримання балансу між активною роллю суду та принципом змагальності, закріпленим у статті 13 ГПК України. Суд не повинен обмежувати законну процесуальну активність сторін, однак водночас зобов'язаний реагувати на дії, які перешкоджають ефективному здійсненню правосуддя.[2] Саме у цьому контексті принцип добросовісності виступає ключовим інструментом, який дозволяє суду здійснювати гнучку та обґрунтовану оцінку процесуальної поведінки учасників справи.

Таким чином, судова практика господарських судів свідчить, що виявлення процесуальних зловживань здійснюється на основі комплексного аналізу процесуальної поведінки сторін з урахуванням положень Господарського процесуального кодексу України та правових позицій Верховного Суду. Відсутність формалізованих критеріїв зумовлює оціночний характер такої діяльності суду, однак послідовне застосування принципу добросовісності дозволяє формувати єдині підходи до виявлення недобросовісної процесуальної поведінки у господарських спорах.

У судовій практиці господарських судів важливим критерієм виявлення процесуальних зловживань є співвідношення між процесуальною дією та її процесуальною доцільністю. Верховний Суд у низці рішень наголошує, що право сторони на вчинення певної процесуальної дії не є абсолютним і повинно реалізовуватися з урахуванням завдань господарського судочинства. Зокрема, у постанові Верховного Суду від 3 червня 2020 року у справі № 910/13434/19 зазначено, що суд вправі оцінювати процесуальну поведінку сторони крізь призму її впливу на ефективність судового розгляду, навіть якщо відповідні дії формально відповідають вимогам процесуального закону.[7]

Окремого аналізу в судовій практиці потребує виявлення процесуальних зловживань, пов'язаних із поданням апеляційних та касаційних скарг. Відповідно до статей 254 та 287 ГПК України право на оскарження судових

рішень є складовою права на судовий захист. Водночас Верховний Суд у постанові від 18 листопада 2020 року у справі № 914/2267/19 звернув увагу на те, що подання апеляційних або касаційних скарг без належного правового обґрунтування, з очевидною метою затягування набрання рішенням законної сили, може бути розцінене як зловживання процесуальними правами. У таких випадках суд оцінює не лише зміст скарги, але й поведінку сторони на попередніх стадіях процесу.[8]

У практиці господарських судів значну увагу приділяють виявленню процесуальних зловживань, пов'язаних із неявкою сторін у судові засідання. Згідно зі статтями 202 та 216 ГПК України неявка учасника справи не перешкоджає розгляду справи по суті, якщо суд визнає причини неявки неповажними. Верховний Суд у постанові від 9 грудня 2021 року у справі № 910/16056/20 наголосив, що систематична неявка представника сторони без належних доказів поважності причин може бути кваліфікована як форма недобросовісної процесуальної поведінки, спрямованої на затягування розгляду справи.[11]

Ще одним напрямом виявлення процесуальних зловживань у судовій практиці є аналіз дій сторін у сфері заявлення відводів. Відповідно до статей 35-37 ГПК України відвід судді є важливим процесуальним інструментом забезпечення неупередженості суду. Однак Верховний Суд у постанові від 14 квітня 2021 року у справі № 922/3412/20 зазначив, що подання неодноразових або безпідставних заяв про відвід судді, які ґрунтуються на однакових аргументах або не підтверджуються доказами, може свідчити про зловживання процесуальними правами. У таких випадках суд оцінює як зміст заяви, так і її процесуальний контекст.[10]

Судова практика також демонструє, що процесуальні зловживання можуть бути виявлені у діях сторін, пов'язаних із ініціюванням судових експертиз. Відповідно до статей 98-101 ГПК України експертиза призначається у разі необхідності спеціальних знань для з'ясування обставин справи. Верховний Суд у постанові від 22 вересня 2021 року у справі № 910/11056/20

вказав, що подання клопотань про призначення експертизи без належного обґрунтування її необхідності або з питань, які не мають значення для вирішення спору, може розглядатися як спосіб затягування судового процесу та ознака процесуального зловживання.

Особливе значення у виявленні процесуальних зловживань має аналіз поведінки сторін у контексті виконання процесуальних обов'язків. Згідно зі статтею 43 ГПК України учасники справи зобов'язані сприяти суду у всебічному, повному та об'єктивному з'ясуванні обставин справи. У судовій практиці ухилення сторони від виконання цього обов'язку, зокрема шляхом ненадання витребуваних судом доказів без поважних причин, розглядається як недобросовісна процесуальна поведінка. Верховний Суд у постанові від 27 січня 2022 року у справі № 905/1456/21 підкреслив, що таке ухилення може бути підставою для застосування судом заходів процесуального реагування.[12]

У сучасній практиці господарських судів зростає кількість випадків виявлення процесуальних зловживань, пов'язаних із використанням електронних засобів судочинства. Подання великої кількості процесуальних документів через систему «Електронний суд» без належної систематизації, а також навмисне створення технічних труднощів для ознайомлення іншої сторони з матеріалами справи розглядаються судами з позиції принципу добросовісності. Верховний Суд у постанові від 16 лютого 2022 року у справі № 910/18342/21 звернув увагу на необхідність оцінки таких дій з урахуванням їх реального впливу на можливість ефективного захисту прав іншої сторони.

Узагальнюючи судову практику, можна дійти висновку, що виявлення процесуальних зловживань у господарських судах здійснюється шляхом комплексної оцінки процесуальної поведінки сторін, яка охоплює аналіз змісту процесуальних дій, їх системності, мотивів вчинення та наслідків для перебігу судового розгляду. При цьому ключову роль відіграють положення Господарського процесуального кодексу України та сформовані правові позиції Верховного Суду, які забезпечують єдність підходів до кваліфікації недобросовісної процесуальної поведінки.

2.2. Процесуальні повноваження суду щодо реагування на зловживання процесуальними правами

Реагування господарського суду на зловживання процесуальними правами є необхідним елементом забезпечення ефективності господарського судочинства та досягнення його основних завдань. Господарський процесуальний кодекс України виходить із активної ролі суду у керуванні процесом, що зумовлює наділення його відповідними процесуальними повноваженнями, спрямованими на припинення недобросовісної процесуальної поведінки учасників справи. Такі повноваження мають як превентивний, так і примусовий характер та застосовуються з урахуванням принципу добросовісності.

Загальною правовою підставою для реагування суду на процесуальні зловживання є положення частини третьої статті 13 Господарського процесуального кодексу України, якою встановлено обов'язок учасників справи добросовісно користуватися процесуальними правами та заборонено їх зловживання. У поєднанні зі статтею 2 ГПК України, яка визначає завдання господарського судочинства, ця норма покладає на суд обов'язок не лише розглядати спір, але й забезпечувати такий порядок судового розгляду, який унеможливило використання процесуальних прав на шкоду правосуддю.[2]

Одним із найбільш поширених способів реагування суду на зловживання процесуальними правами є відмова у задоволенні необґрунтованих або повторних процесуальних клопотань. Відповідно до статті 169 ГПК України клопотання повинні бути обґрунтованими та мати значення для правильного вирішення спору. Суд вправі відмовити у задоволенні клопотань, які подаються без наведення нових обставин або спрямовані виключно на затягування розгляду справи. У судовій практиці така відмова розглядається як допустимий та пропорційний захід процесуального реагування, що не порушує принципу змагальності.

Важливе місце серед повноважень суду посідає право застосування процесуальних строків і пов'язаних із ними правових наслідків. Згідно зі

статтями 74 та 80 ГПК України докази повинні подаватися сторонами у встановлені судом строки, а їх несвоєчасне подання допускається лише за наявності поважних причин.[2] Суд, встановивши, що сторона безпідставно затягує подання доказів, вправі відмовити у їх прийнятті. Такий захід, на думку Д. М. Притики, є ефективним інструментом протидії процесуальним зловживанням, оскільки безпосередньо впливає на процесуальну стратегію сторін і стимулює їх до добросовісної поведінки.[14]

Особливим заходом реагування суду на зловживання процесуальними правами є застосування процесуального примусу, зокрема процесуального штрафу, передбаченого статтями 131-135 ГПК України. Процесуальний штраф може бути накладений у разі невиконання процесуальних обов'язків або вчинення дій, що свідчать про зловживання процесуальними правами. У наукових працях В. С. Щербини зазначається, що процесуальний штраф має не стільки каральний, скільки превентивний характер, оскільки його застосування спрямоване на попередження повторних порушень та формування належної процесуальної дисципліни.

Разом із тим у доктрині господарського процесуального права звертається увага на проблеми застосування процесуального штрафу. А. Г. Ярема підкреслює, що суди часто утримуються від його застосування через відсутність чітких критеріїв визначення меж зловживання процесуальними правами та побоювання скасування відповідних ухвал судами вищих інстанцій. Така практика, на думку вченого, знижує ефективність цього інституту та не сприяє формуванню єдиних підходів до реагування на недобросовісну процесуальну поведінку.[18]

Суд також наділений повноваженнями щодо організації та контролю перебігу судового розгляду, зокрема у межах підготовчого провадження. Відповідно до статей 177-185 ГПК України суд визначає порядок подання доказів, встановлює строки вчинення процесуальних дій та вирішує питання щодо доцільності подання додаткових матеріалів. Реалізація цих повноважень дозволяє суду своєчасно виявляти та припиняти спроби зловживання

процесуальними правами ще до переходу до розгляду справи по суті. О. П. Подцерковний наголошує, що саме активна позиція суду на підготовчій стадії є ключовою для запобігання затягуванню господарських спорів.

Окрему правову проблему становить співвідношення реагування суду на процесуальні зловживання з принципом процесуальної рівності сторін. Надмірно активне втручання суду у процесуальну діяльність сторін може бути сприйняте як порушення балансу між ними. У зв'язку з цим О. Ю. Оболенцев звертає увагу на необхідність чіткого мотивування судових рішень щодо реагування на зловживання процесуальними правами, із зазначенням конкретних обставин, які свідчать про недобросовісний характер відповідних дій.[17]

Процесуальні повноваження суду щодо реагування на зловживання процесуальними правами у господарському процесі мають комплексний характер і включають як відмову у задоволенні необґрунтованих процесуальних вимог, так і застосування процесуального примусу та організаційних заходів щодо керування судовим розглядом. Водночас ефективність реалізації цих повноважень значною мірою залежить від чіткості судового мотивування, дотримання принципу пропорційності та послідовності судової практики, що залишається одним із ключових напрямів подальшого розвитку господарського процесуального права.

Додатковим аспектом аналізу процесуальних повноважень суду щодо реагування на зловживання процесуальними правами є проблема визначення меж такого реагування. У господарському процесуальному праві відсутній чіткий законодавчий алгоритм дій суду у разі виявлення недобросовісної процесуальної поведінки, що обумовлює значну роль судового розсуду. З одного боку, це забезпечує гнучкість і дозволяє суду реагувати на різноманітні прояви процесуальних зловживань, а з іншого — створює ризик непередбачуваності судових рішень і різного підходу до оцінки аналогічних процесуальних ситуацій.

У науковій літературі звертається увага на те, що судовий розсуд при реагуванні на процесуальні зловживання має бути обмежений чіткими

критеріями, які впливають із завдань господарського судочинства. Так, В. С. Щербина зазначає, що суд не повинен підміняти собою сторону у визначенні її процесуальної стратегії, навіть якщо така стратегія видається неефективною або ризикованою. Реагування суду є виправданим лише у випадках, коли процесуальна поведінка сторони об'єктивно перешкоджає здійсненню правосуддя або порушує права інших учасників процесу.[13]

Окрему дискусію в доктрині господарського процесуального права становить питання про допустимість так званого «превентивного» реагування суду на процесуальні зловживання. Частина науковців вважає, що суд повинен реагувати виключно на вже вчинені недобросовісні дії, тоді як інші допускають можливість реагування на очевидну загрозу зловживання процесуальними правами. Д. М. Притика наголошує, що превентивне втручання суду можливе лише за наявності сукупності ознак, які свідчать про системність і спрямованість процесуальної поведінки сторони на затягування розгляду справи, інакше таке втручання може порушити принцип змагальності.

Широкі процесуальні повноваження суду щодо реагування на зловживання процесуальними правами породжують також проблему забезпечення процесуальної рівності сторін. Надмірно активне застосування судом санкцій або обмежень щодо однієї сторони може створити уявлення про її менш сприятливе процесуальне становище. У цьому контексті О. П. Подцерковний підкреслює, що судове реагування на процесуальні зловживання повинно мати виключно функціональний характер і бути спрямованим на відновлення нормального перебігу процесу, а не на покарання сторони за обрану процесуальну тактику.[15]

Важливим напрямом наукового аналізу є проблема мотивації судових актів, якими здійснюється реагування на зловживання процесуальними правами. У доктрині господарського процесуального права звертається увага на те, що формальне посилення на заборону зловживання процесуальними правами без конкретизації відповідних дій не відповідає вимогам правової визначеності. О. Ю. Оболенцев зазначає, що належне мотивування судових рішень є необхідною

умовою легітимності судового реагування, оскільки дозволяє сторонам зрозуміти межі допустимої процесуальної поведінки та прогнозувати наслідки своїх дій.

Ще однією проблемою є співвідношення процесуальних повноважень суду щодо реагування на зловживання та права сторін на ефективний засіб юридичного захисту. Застосування таких заходів, як відмова у прийнятті доказів або накладення процесуального штрафу, безпосередньо впливає на процесуальне становище сторони. У зв'язку з цим у науковій літературі підкреслюється необхідність дотримання принципу пропорційності, відповідно до якого судове реагування повинно бути адекватним характеру та наслідкам недобросовісної процесуальної поведінки.

Особливої актуальності набуває проблема реагування суду на процесуальні зловживання в умовах цифровізації господарського судочинства. Використання електронних засобів подання процесуальних документів істотно змінює характер процесуальної взаємодії між судом і сторонами. У цьому контексті суд змушений оцінювати не лише юридичну, але й технічну сторону процесуальної поведінки, що ще більше розширює межі судового розсуду та потребує вироблення нових доктринальних підходів.

Узагальнюючи наведене, можна дійти висновку, що процесуальні повноваження суду щодо реагування на зловживання процесуальними правами у господарському процесі є необхідним, але водночас складним правовим інструментом. Їх ефективна реалізація потребує поєднання активної ролі суду з чітким дотриманням принципів змагальності, процесуальної рівності та пропорційності. Саме подальше доктринальне осмислення меж і критеріїв судового реагування на процесуальні зловживання становить важливий напрям розвитку господарського процесуального права.

Подальший аналіз процесуальних повноважень суду щодо реагування на зловживання процесуальними правами вимагає звернення до системного характеру таких повноважень. У господарському процесі вони не зводяться до окремих процесуальних інструментів, а утворюють взаємопов'язаний механізм,

спрямований на забезпечення належного функціонування судового розгляду. Суд, реагуючи на процесуальні зловживання, фактично реалізує охоронну функцію господарського процесуального права, яка полягає у захисті не лише прав конкретних учасників справи, але й інтересів правосуддя як публічного інституту.

У науковій літературі наголошується, що зловживання процесуальними правами у господарському процесі мають особливу соціально-правову небезпеку, оскільки вони впливають на ефективність вирішення економічних спорів та стабільність господарського обороту. У зв'язку з цим процесуальні повноваження суду щодо реагування на такі зловживання повинні розглядатися не як виняткові або допоміжні, а як органічна складова судової діяльності. В. С. Щербина у своїх працях підкреслює, що саме через активну реалізацію цих повноважень суд забезпечує виконання завдання господарського судочинства щодо своєчасного та справедливого вирішення спорів.

Разом із тим у доктрині господарського процесуального права обґрунтовується теза про необхідність диференціації судового реагування залежно від характеру процесуального зловживання. Не всі прояви недобросовісної процесуальної поведінки мають однакову інтенсивність та наслідки. У зв'язку з цим О. П. Подцерковний зазначає, що судові заходи реагування повинні застосовуватися за принципом ескалації: від м'яких організаційних та процесуальних обмежень до застосування заходів процесуального примусу у випадках системних або грубих зловживань.[15] Такий підхід відповідає принципу пропорційності та дозволяє уникнути надмірного обмеження процесуальних прав сторін.

Особливої уваги потребує питання правової природи судового реагування на процесуальні зловживання. У наукових дискусіях висловлюється позиція, що такі дії суду не є формою юридичної відповідальності у класичному розумінні, оскільки вони не завжди пов'язані з накладенням санкцій. Натомість реагування суду має процесуально-коригувальний характер і спрямоване на відновлення нормального перебігу процесу. Цю позицію підтримує Д. М. Притика, який

наголошує, що метою судового реагування є не покарання сторони, а усунення перешкод для ефективного здійснення правосуддя.

У контексті правових проблем застосування процесуальних повноважень суду важливим є також питання передбачуваності судової практики. Відсутність законодавчо закріплених критеріїв зловживання процесуальними правами призводить до того, що учасники господарських спорів не завжди можуть прогнозувати, які саме процесуальні дії будуть розцінені судом як недобросовісні. Це, у свою чергу, негативно впливає на рівень правової визначеності та може стримувати реалізацію сторонами їх процесуальних прав. У зв'язку з цим у науковій літературі висловлюється пропозиція щодо формування узагальнених підходів до кваліфікації процесуальних зловживань на рівні судової практики.

Ще однією важливою проблемою є співвідношення судового реагування на процесуальні зловживання з правом сторін на доступ до правосуддя. Будь-яке обмеження процесуальних прав, навіть якщо воно здійснюється з метою припинення недобросовісної поведінки, повинно бути виправданим і обґрунтованим. У цьому аспекті принцип добросовісності набуває подвійного значення: з одного боку, він слугує підставою для реагування суду, а з іншого — обмежує межі такого реагування, не дозволяючи суду виходити за рамки, необхідні для забезпечення справедливого судового розгляду.

У сучасних умовах розвитку господарського процесу особливої актуальності набуває питання уніфікації підходів до реагування на процесуальні зловживання. Різний рівень активності судів у застосуванні наданих їм повноважень призводить до формування неоднорідної судової практики, що підриває довіру до судової системи. Саме тому в доктрині господарського процесуального права наголошується на необхідності подальшого теоретичного осмислення механізмів судового реагування та їх закріплення у вигляді сталих правових позицій.

Отже, розширений аналіз процесуальних повноважень суду щодо реагування на зловживання процесуальними правами свідчить про те, що їх

реалізація є складним багаторівневим процесом, який поєднує у собі елементи судового розсуду, принципу добросовісності, процесуальної економії та захисту права на справедливий суд. Саме комплексне застосування цих елементів дозволяє суду ефективно протидіяти процесуальним зловживанням, не порушуючи при цьому основних засад господарського судочинства.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволяє дійти висновку, що процесуальні зловживання у господарських спорах є складним і багатогранним явищем, яке виникає внаслідок недобросовісного використання учасниками справи наданих їм процесуальних прав. Незважаючи на формальну правомірність окремих процесуальних дій, їх здійснення всупереч завданням господарського судочинства призводить до затягування розгляду справ, порушення процесуальної рівності сторін та зниження ефективності судового захисту прав суб'єктів господарювання.

У роботі встановлено, що чинне господарське процесуальне законодавство України містить загальну заборону зловживання процесуальними правами та закріплює принцип добросовісності як фундаментальний орієнтир процесуальної поведінки учасників справи. Водночас відсутність законодавчо визначеного поняття процесуального зловживання та чітких критеріїв його встановлення зумовлює оціночний характер діяльності суду та неоднаковість судової практики у подібних процесуальних ситуаціях.

Аналіз судової практики господарських судів свідчить, що виявлення процесуальних зловживань здійснюється переважно шляхом комплексної оцінки процесуальної поведінки сторін, з урахуванням її системності, повторюваності, спрямованості та впливу на перебіг судового розгляду. Ключову роль у цьому процесі відіграє принцип добросовісності, який дозволяє суду виходити за межі формального аналізу процесуальних дій і оцінювати їх відповідність завданням господарського судочинства.

У ході дослідження з'ясовано, що господарський суд наділений широким колом процесуальних повноважень щодо реагування на зловживання процесуальними правами, зокрема правом відмови у задоволенні необґрунтованих клопотань, обмеження прийняття доказів, застосування процесуального штрафу та здійснення організаційного керівництва судовим розглядом. Водночас ефективність реалізації цих повноважень значною мірою

залежить від активної позиції суду, належної мотивації судових актів та дотримання принципу пропорційності.

Обґрунтовано, що однією з основних проблем практики є нерівномірність застосування судами заходів реагування на процесуальні зловживання, а також обмежене використання процесуального штрафу як превентивного інструменту. Крім того, відсутність усталених підходів до кваліфікації недобросовісної процесуальної поведінки ускладнює прогнозування правових наслідків для учасників господарських спорів та знижує рівень правової визначеності.

З урахуванням наведеного доцільним видається подальше вдосконалення механізмів протидії процесуальним зловживанням у господарському процесі шляхом формування єдиних підходів до застосування принципу добросовісності у судовій практиці, підвищення стандартів мотивації судових рішень щодо реагування на недобросовісну процесуальну поведінку та активнішого використання превентивних процесуальних заходів. Реалізація зазначених напрямів сприятиме підвищенню ефективності господарського судочинства, забезпеченню процесуальної дисципліни та зміцненню довіри до судової системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 р. № 1798-XII *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 6. Ст. 56 (у редакції Закону України від 03.10.2017 р.).
3. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545.
4. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260.
5. Постанова Верховного Суду від 12 лютого 2020 р. у справі № 922/445/19 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua>.
6. Постанова Верховного Суду від 17 червня 2020 р. у справі № 910/8472/19 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua>.
7. Постанова Верховного Суду від 3 червня 2020 р. у справі № 910/13434/19 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua>.
8. Постанова Верховного Суду від 18 листопада 2020 р. у справі № 914/2267/19 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua>.
9. Постанова Верховного Суду від 24 березня 2021 р. у справі № 910/12987/20 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua>.
10. Постанова Верховного Суду від 14 квітня 2021 р. у справі № 922/3412/20 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua>.

11. Постанова Верховного Суду від 9 грудня 2021 р. у справі № 910/16056/20 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua>.

12. Постанова Верховного Суду від 27 січня 2022 р. у справі № 905/1456/21 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua>.

13. Щербина В. С. Господарський процес : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2019.

14. Притика Д. М. Господарське процесуальне право України : навчальний посібник. Київ : Алерта, 2018.

15. Подцерковний О. П. Принципи господарського процесуального права : монографія. Харків : Право, 2017.

16. Вінник О. М. Господарський процес України : навчальний посібник. Київ : Юстініан, 2020.

17. Оболенцев О. Ю. Зловживання процесуальними правами у господарському судочинстві *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 6.

18. Ярема А. Г. Процесуальні санкції у господарському процесі *Вісник господарського судочинства*. 2018. № 4.

19. Буянов І. А. Судовий розсуд у господарському процесі : монографія. Київ : Правова єдність, 2016.